

Смицький Василь, ст. магістратури історико-філологічного факультету; науковий керівник – к.і.н., доцент Жив'юк А. А. (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ІВАН МАЗЕПА І ПІВНІЧНА ВІЙНА

***Анотація.** У статті досліджено вплив Північної війни на зовнішньополітичну орієнтацію Івана Мазепи, українсько-шведський союз та Полтавську битву. Прослідковано участь ранньомодерної Української держави у Північній війні за гетьманування Івана Мазепи, визрівання ідей та причини розриву відносин Українського гетьманату з московським царем Петром I, а також мотивацію переходу гетьмана на бік шведського короля Карла XII Густава.*

***Ключові слова:** Іван Мазепа, українсько-шведський союз, Полтавська битва, Північна війна, Петро I, Карл XII Густав.*

***Аннотация.** В статье исследовано влияние Северной войны на внешнеполитическую ориентацию Ивана Мазепы, украинско-шведский союз и Полтавскую битву. Прослежено участие раннего Украинского государства в Северной войне за гетмана Ивана Мазепы, вызревание идей и причины разрыва отношений Украинского гетманата с московским царем Петром I, а также мотивацию перехода гетмана на сторону шведского короля Карла XII Густава.*

***Ключевые слова:** Иван Мазепа, украинско-шведский союз, Полтавская битва, Северная война, Петро I, Карл XII Густав.*

***Annotation.** The article is investigated to the impact of the Great Northern War on foreign policy orientation of Ivan Mazepa Ukrainian-Swedish alliance and the Battle of Poltava. Traced part of early modern Ukrainian state in the Northern War Hetman Ivan Mazepa, maturing ideas and causes breakup Ukrainian hetman of the Muscovite tsar Peter I and motivation Hetman move to the side of Karl XII Gustav.*

***Keywords:** Ivan Mazepa, ukrainian-swedish alliance, Poltavskaya battle, North war, Petro I, Carl XII Gustav.*

Початок XVIII століття ознаменувався стрімкими змінами для Гетьманщини. Молодий цар Петро, повернувшись із Великого посольства і розправившись із стрільцями, задумав заявити про російську приналежність до Європи. Ініціатором включення Петра I у війну зі Швецією став

саксонській курфюрст і польський король Август, який в 1700 році почав воєнні дії проти короля Карла XII в Лівонії.

Практично одразу після цього Іван Мазепа отримує від царя наказ направити козацькі війська на допомогу Августу. Таким чином, Гетьманщина вступила у Північну війну на боці Росії до якої Московія практично не була готовою та яка змінила геополітичну ситуацію у Європі, а для Івана Мазепи стала початком кінця.

Задекларовану наукову проблему досліджувало багато науковців. Серед них варто виділити Олександра Оглобліна, у праці якого «Гетьман Іван Мазепа та його доба» проведено критичний аналіз політичних цілей гетьмана в боротьбі за автономію. Погляди О. Оглобліна поділяв Борис Крупницький у творі «Гетьман Мазепа та його доба».

Вагомим науковим доробком у дослідження зазначеної проблеми є праця російського історика Т. Таїрової-Яковлевої, в якій автором розкрито дипломатична діяльність гетьмана, який розглядав зміну політичних орієнтацій як необхідність пошуку виходу з геополітичних планів Росії перед загрозою шведського наступу.

Також варто виділити роботи наших сучасників: С. Павленка, О. Сокирка та Т. Чухліба. У них ґрунтовно проаналізовано питання Північної війни в історії Гетьманщини. Зокрема стаття доктора історичних наук Тараса Чухліба «Мазепинська Україна між російською та шведськими коронами: дилема вибору протекції» присвячена висвітленню питання участі Гетьманщини у Північній війні в контексті військово-політичних змін у Європі та причин переорієнтації політики Івана Мазепи.

Метою нашої статті є дослідження українсько-шведських стосунків під час Північної війни за гетьманування Івана Мазепи, їх основної мети та наслідків для Гетьманщини. Завдання наукового дослідження передбачає розкриття причин переходу Івана Мазепи на бік шведів.

На рубежі XVII–XVIII ст. Московія розпочала Північну війну проти Швеції за закріплення своїх позицій у Прибалтиці та вихід до Балтійського моря. Війна розпочалась 1700 року з того, що 8-тисячна армія Карла XII завдала поразки під Нарвою 40-тисячній армії Петра I [1, с. 12].

Карл XII Густав вважав, що Московська держава остаточно переможена і з її претензіями на вихід до Балтики покінчено, тому спрямував свої головні сили проти Речі Посполитої – союзниці Москви. Навесні 1701 року, розгромивши саксонську армію Августа II, Карл XII вторгся у Польщу, війна проти якої затяглася на декілька років [2, с. 136].

Таким чином, переконливі перемоги шведів, невдоволення українського козацтва зарубіжними походами й примусовими будівельними роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів спонукали гетьмана І. Мазепу у 1705–1707 роках розпочати таємні переговори з польським і шведським королями. Українсько-польська угода передбачала федерацію Гетьманщини

з Річчю Посполитою на тих самих засадах, що й Велике князівство Литовське, до складу якого повинні були увійти Правобережжя та Лівобережжя з Сіверщиною. Крім того, угода мала важливе значення, бо виводила Україну з антишведської коаліції і формально захищала її від воєнної руїни в разі просування шведів на схід і відкривала прямий шлях до безпосередніх переговорів зі шведською стороною, чого й прагнув гетьман [3, с. 77].

У розпал Північної війни, в жовтні 1708 року, було укладено українсько-шведський договір, який забезпечував союз-протекцію Швеції та забезпечував самостійний розвиток Гетьманщини. Ці договори забезпечували національні інтереси України. Гетьман свідомо пішов на розрив стосунків з Петром I з вірою у могутність Швеції та військовий талант Карла XII.

На початку червня 1708 року шведські війська (35 тис. осіб та 32 гармати) форсували Березину, зайняли Гродно та очікували на приєднання 16-тисячного корпусу генерала А. Левенгаупта, який рухався з Прибалтики для з'єднання з військом Карла XII. Восени король прийняв рішення йти в Україну, щоб отримати військову допомогу І. Мазепи, поповнити запаси та розгорнути наступ на Москву.

Серйозного удару планам Карла XII завдала армія Петра I, яка поблизу с. Лісного у Білорусії перехопила та розгромила корпус А. Левенгаупта. При цьому росіянами було захоплено весь обоз (8 тис. возів) і артилерію шведів. Загинула половина шведського війська. Левенгаупту вдалося привести до Карла XII лише 7 тис. осіб. Петро I пізніше назвав цю перемогу «матір'ю Полтавської баталії». Крім того, царська армія випередила шведів і зайняла Стародуб та інші міста на шляху до Москви. Петро I вимагав від І. Мазепи переходу на правий берег р. Десни та активних дій щодо затримки шведського війська. Водночас Карл XII очікував від гетьмана підтвердження його намірів щодо спільних дій проти Московії. Гра стала надто небезпечною. Наприкінці жовтня 1708 року гетьман покинув Батурин, залишивши залогом у 5 тис. осіб (частини трьох козацьких полків – Миргородського, Лубенського і Прилуцького) на чолі з новим комендантом фортеці Чечелем, а з членами Генерального уряду, старшинами і 5-тисячним військом, за іншими даними – 3–12 тисяч (а не 50 тис., як він обіцяв Карлу XII) виїхав до штаб-квартири короля, що розташовувалася на Чернігівщині в с. Гірки, де й відбулася їхня перша зустріч [2, с. 140; 3, с. 95–97; 4, с. 252–260].

Перед тим, як здійснити останній рішучий крок у бік шведського табору, І. Мазепа звернувся 25 жовтня 1708 року до свого війська з яскравою промовою, про визволення від Московського посягання на автономію українського народу та козацькі одвічні вольності [5, с. 101]. Таким чином, гетьман розкрив причини свого вчинку та закликав козаків і старшину також зробити свій вибір. Позаду залишилися роки васальної служби Москві, попереду відкривалися перспективи незалежного життя.

І. Мазепа і старшина, приєднуючись до шведського короля, уклали угоду: «Україна обох сторін Дніпра з Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами свobodна від всякого чужого володіння. Швеція чи інші союзні держави ані для визволення, ані для опіки, ані для інших цілей не мають претендувати на власність над Україною і Військом Запорозьким, чи на зверхність або яку-небудь підвласність, ані не мають брати яких-небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі або займати своїми залогами кріпості українські, які були б зброєю чи трактатами здобуті від Москви. Мають Україну содержати в цілості і іншим не дозволяти її неволити яким-небудь чином. Мають свято заховувати цілість границь, непорушність вільностей, законів, прав і привілеїв, аби Україна вічними часами свobodно уживала своїх прав і вільностей без усякого ущербу» [6, с. 380; 7, с. 346–347].

Про перехід І. Мазепа на бік шведського короля Петру I 26 жовтня повідомив О. Меншиков, який за наказом царя мав прибути до Батурина, щоб, перебуваючи при гетьманові, контролювати його дії та виконання царських наказів. Реакція царя була миттєвою – 28 жовтня він видав маніфест до всього малоросійського народу, в якому повідомляв про те, що «гетьман безвісти пропав», тому генеральній старшині, полковникам та іншим слід негайно прибути до нього «для нарад» і подальших розпоряджень [8, с. 34]. 30 жовтня в Погребках, де Петро I стояв табором, відбулася військова нарада. О. Меншиков отримав наказ захопити гетьманську столицю Батурин, де залишилася вся артилерія, запаси пороху, склади провіанту, генеральний скарб та архіви українського гетьманського уряду і зруйнувати її. Каральний загін у складі 10 тис. осіб на чолі з О. Меншиковим 31 жовтня прибув під Батурин, але не зміг взяти місто приступом. Захисники завзято боронили свою столицю. У фортеці був великий арсенал зброї, потужна артилерія (згодом було вивезено 40 гармат), вистачало провіанту і води [8, с. 35; 9, с. 25]. Проте через зраду полковника І. Носа оборона Батурина завершилася жадливим погромом і пожежею, нелюдською різаниною мешканців міста. Жертвами погрому стали близько 11–14 тисяч козаків та мирних громадян [7, с. 350].

Французький посол при царському дворі повідомляв своєму міністрові іноземних справ про те, що «московський генерал Меншиков приніс на Україну страхіття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепа безчесно катовано; Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців» [10, с. 141–142; 11, с. 57].

Після загибелі гетьманської столиці Батурина І. Мазепа і Карл XII з військом вимушені були шукати зимові квартири. У ситуації, що склалася, українсько-шведські війська опинилися розкиданими в чотирикутнику Ромни–Гадяч–Лохвиця–Прилуки. Розташувавшись на зимові квартири, шведи вимагали продуктів і фуражу. Це викликало опір серед населення,

на що шведи відповідали репресіями. Шведсько-українське військо протягом січня-лютого 1709 року з боями взяло укріплені міста Пирятин, Смілу, Веприк, Зіньків, що чинили опір. Слід зазначити, що у грудні 1708 р. українські козаки брали участь в облозі та знищенні Веприка (причому з обох боків). Спаливши містечко за опір, який воно чинило королю, Карл XII (не без підказки І. Мазепи) спрямував свої дії убік Слобожанщини. Очевидно, таким чином гетьман хотів вивести бойові дії з території Гетьманщини, тому й порадив союзнику організувати зимовий похід на схід.

Незважаючи на певні здобутки спільного шведсько-українського війська протягом зими 1708–1709 років, московська армія уникала генеральної битви, знесилоючи шведські війська окремими сутичками.

Опісля, шведсько-українські війська розташувалися на правому березі р. Ворскли, від Олешні й Решетилівки до Полтави. Мазепа старався підтримати шведів, нашвидкуруч стягав війська, в універсалах-зверненнях до українського народу закликав до боротьби за волю України. Найбільшим дипломатичним здобутком І.Мазепи було те, що на його заклик у березні-квітні 1709 року відгукнулися запорожці (5000–8000 осіб) на чолі з кошовим К. Гордієнком, навіть незважаючи на те, що весь період гетьманування І. Мазепи характеризувався складними стосунками з січовиками. Саме терор московського війська на Гетьманщині, брутальна поведінка московської адміністрації на півдні України, уміла тактика самого І. Мазепи, власна антимосковська позиція К. Гордієнка та його авторитет серед запорожців забезпечили зміну в настроях Запорожжя та приєднання до гетьманської акції [3, с. 120–122; 11, с. 228; 12, с. 72].

У квітні 1709 року, після приєднання запорожців до шведів, спільне військо здобуло Нові Санжари, низку малих містечок уздовж р. Орелі та Ворскли, забезпечивши сполучення з Дніпром, а згодом під Соколками розгромило велику частину війська під командуванням генерала Ренне. Після цього Карл XII прийняв рішення взяти в облогу Полтаву, яка лежала на шляху до Харкова, зробивши її базою для подальших дій. Джерела засвідчують, що поблизу с. Жуки неподалік Полтави у кінці квітня – на початку травня 1709 року отаборилося близько 6000 запорозьких козаків. Вони охоче допомагали шведам проводити різноманітні підготовчі облогові (головним чином земляні) роботи, а також несли сторожову й розвідувальну служби. Ще майже 2000 запорожців, згідно з планами генерального військового штабу Карла XII Густава, утримували лінію Ворскли. Безпосереднє керівництво січовиками здійснювали гетьман І. Мазепа і кошовий Кость Гордієнко. Запорожцям допомагали 2000–3000 гетьманських козаків [13, с. 196; 14, с. 162–164].

Оборону Полтави майже три місяці (квітень-червень) утримували 7 тис. солдатів та жителів міста на чолі з полковником О. Келінім. У період облоги Полтави шведська армія втратила 6 тис. вояків убитими. Оборона

міста на Ворсклі дозволила Петру I виграти час та підготуватися до вирішальної битви. У червні 1709 року Петро I прибув до ставки своєї армії. За його наказом за п'ять кілометрів від Полтави, між Будищанським та Яковецьким лісами, стали споруджувати укріплений табір, попереду якого розмістили артилерію [2, с. 141–142].

25 червня 1709 року саме козаки принесли шведському королю розвіддані про те, що війська Петра I переходять на правий берег Ворскли для спорудження там редутів. Перед тим загін українців під проводом А. Войнаровського успішно обстріляв один із загонів царської армії. Під час облоги шведсько-українським військом Полтави, запорозькі козаки неодноразово захоплювали у полон солдатів противника і допомагали шведам здійснювати розвідувальні атаки на ворожі позиції та штурмувати місто [13, с. 197; 14, с. 164].

Стратегічно Полтава мала велике значення для ходу кампанії: вона стояла на перехресті шляхів із Запорожжя, Криму, Правобережної України, Дону, Московщини. Хто володів Полтавою, той володів Південним Лівобережжям. Крім того, в Полтаві були великі запаси харчів, фуражу, одягу, які зробив ще І. Мазепа. Проте, Полтава визнала владу І. Скоропадського, в ній стояла велика московська залога, яку Петро I постійно збільшував. Спроби шведів взяти місто штурмом або облогою були невдалими, тому Карл XII вирішив закінчити справу генеральним боєм.

Сили противників були нерівні. Шведська армія опинилася між двох вогнів: Полтава – з одного боку, і велика московська армія – з іншого. За різними підрахунками, перед Полтавською битвою царська армія Петра I разом з полками І. Скоропадського нараховувала від 50 до 72–83 тис. вояків (суто московське військо, очевидно, складало 42–45 тис., решту козаки І. Скоропадського – 8 тис. та 30 тис. вершники-калмики) і 72–102 гармати [3, с. 122; 10, с. 74]. Під проводом гетьмана І. Мазепи було 13–15 тис. війська (серед них 9–10 тис. запорожців, понад 3 тис. козаків, сердюків, компанійців), а також частина полтавського та гадяцького полків (близько 3 тис.), які разом із шведським військом чисельністю 18–25 тис. нараховували близько 35–40 тис. вояків та 30 гармат (більша частина їх артилерії загинула під Лісною) [3, с. 121–122; 10, с. 134; 13, с. 198]. Крім того, давався взнаки брак набоїв, запаси яких залишились у Батурині. Військо було виснажене суворою зимою, постійними бойовими сутичками та безнадійністю загальної ситуації. За шведською армією не було резерву; вона була відрізана від батьківщини та перебувала на чужій території в оточенні ворожого населення. В таких умовах лише чудо могло врятувати шведів, і вони в нього вірили, як і в щасливу зірку свого короля. Але за кілька днів до бою при огляді форпостів був тяжко поранений Карл XII.

Розпочати бій Карл XII мав 29 червня (9 липня) 1709 року, але, отримавши розвіддані про те, що Петро I почне наступ 28 червня, він вирішив почати бій 27-го, передавши командування військами генералові Реншільдіві.

Короля на поле бою принесли на ношах. Більшість січовиків і гетьманських козаків на чолі з І. Мазепою було включено до резерву армії Карла XII і зосереджено поблизу с. Пушкарівки, де стояла артилерія, частина кавалерії й військовий обоз. Згідно з планами шведського генштабу, залежно від ситуації український резерв мав такі завдання: 1) поповнити лівий фланг шведської армії; 2) допомагати підрозділам, що облягали Полтаву, і не дати їм змоги приєднатися до московської армії; 3) відбивати наступ московських полків із заходу та захищати шведську армію від обхідного маневру ворожих військ [13, с. 198].

На світанку 27 червня шведи розпочали наступ на земляні укріплення, але, незважаючи на хоробрість, здобути їх не змогли, після цього Карл XII вирішив обійти ці укріплення – і знову зазнав невдачі. Втрати були дуже великі і це примусило шведів відступити до Будищенського лісу для перешикування своїх порядків. О 9-й годині ранку почався рішучий бій, в якому перевага виявилась на боці війська Петра I. Артилерія закидала шведів ядрами, на що вони відповісти не мали чим, тому кинулися в рукопашний бій. Страшним натиском та ураганим вогнем артилерії московське військо примусило їх відступити, залишивши табір та масу полонених. Шведи втратили понад 9 тис. убитими, близько 3 тис. пораненими, у т.ч. одного фельдмаршала, чотирьох генералів. Втрати царської армії Петра I склалися – 1,5 тис. убитими та майже 3,5 тис. – пораненими [7, с. 74–75]. Спільна армія Карла XII та І. Мазепи зазнала страшної поразки. За ці вісім годин сталася найбільша катастрофа в історії не лише України, а й усїєї Європи.

Разом із шведами відступали І. Мазепа з козаками (5 тис.) і К. Гордієнко із запорожцями (4 тис.) [7, с. 142]. Карл XII, передавши армію генералові Левенгаупту (про що свідчить запис у канцелярській книзі Кнохе), вирушив разом з гетьманом І. Мазепою до Бендер. Царські війська надто пізно розпочали переслідування розбитого ворога. Лише 30 червня 9-тисячий кавалерійський корпус на чолі з О. Меншиковим наблизився до Переволочної, де концентрувалося 16 тис. шведів. Хоча ця армія була ще боєздатною та й окремі полки хотіли битися, Левенгаупт, замість опору чи форсування Ворскли під Кішенкою, влаштував голосування: продовжувати боротьбу чи капітулювати. Врешті-решт було ухвалено рішення розпочати переговори. Так шведська армія здалася у полон, а це: 20 тис. осіб, шведська артилерія, майже вся казна шведів та І. Мазепи. Під час переговорів ніхто не подбав про захист запорожців і козаків. У записках генерала Кройтца наведено 5 пункт акта про капітуляцію, в якому зазначалося, що «запорожці та інші розбійники при шведській армії

підлягають видачі його царській величності» [13, с. 200]. Тож подальшу їхню долю уявити не важко.

На початку серпня 1709 року Карл XII, І. Мазепа та військо, що було при них, дісталися місця свого подальшого перебування. З дозволу османської влади вигнанці розташувалися спільним табором біля с. Варниця під Бендерами. Невдовзі гетьман захворів і не вставав з ліжка майже місяць. Крім того, депресія та усвідомлення програної справи погіршували його фізичний стан.

Гетьман помер у ніч з 21 на 22 вересня 1709 року і спочатку був похований поблизу с. Варниця, розташованого біля Тигинської (Бендерської) фортеці. Однак через небезпеку, викликану військовим станом та агресивною позицією Московщини щодо козаків-мазепинців, представники козацької старшини вирішили перепоховати І. Мазепу. За сприяння Карла XII і з дозволу султана тіло гетьмана перепоховали в церкві Пречистої Богородиці, що належала монастирю Св. Георгія (Юрія) у м. Галац.

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що постать І. Мазепа донині є однією з найсуперечливіших в українській історії. Оцінюючи його роль, слід зазначити, що дії гетьмана об'єктивно були спрямовані на пошуки оптимальної формули збереження української автономії в умовах кризової ситуації. Однак, внутрішньополітичні прорахунки (простаршинська соціальна політика, постійне протистояння з Запорозькою Січчю та ін.) не дозволили українському гетьманові І. Мазепі консолідувати суспільство, а жорстка протидія зовнішніх чинників остаточно поховала плани гетьмана зберегти свободу, незалежність і соборність усіх українських земель в єдиній державі.

Цар Петро I використав Полтавську битву як привід для наступу на автономію України, яка забезпечувалась Переяславським договором. Поразка союзу І. Мазепа і Карла XII призвела до посилення інкорпораційної політики Московського царства у ставленні до України: всі привілеї та вольності, що існували до цього були скасовані. З плином часу московський гніт лише посилювався з метою знищити все українське і перетворити саму Україну в провінцію великої імперії.

Полтавська битва показала Європі, що Україна прагнула свободи і хотіла стати незалежною від Московщини, але поразка у битві стала переломним моментом у Північній війні та змінила геополітичну ситуацію в Європі. Здобувши перемогу, Петро I не лише завдав Карлові XII нищівного удару, але й водночас поклав край усім спробам шведів створити східноєвропейську імперію, тим самим відкрив шлях для експансії власної молоді імперії.

1. Маланюк Є. *Illustrissimus Dominus Mazepa* – тло і постать / Є. Маланюк – К. : Обереги, 1991. – 48 с. 2. Нартов В. *Історія України з давніх-давен до сьогодення* /

В. Нартов – Х. : КСД, 2006. – 352 с. **3.** Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях / О. Ковалевська – К. : Темпора, 2008. – 200 с. **4.** Історичні постаті України : іст. нариси : зб. / Упоряд та авт. вст. ст. О. В. Болдтрев – Одеса : Маяк, 1993. – 384 с. **5.** Горобець В. Гетьман Іван Мазепа : життя «за» і «проти» царя : Дві Русі / В. Горобець – К. : Факт, 2003. – С. 98–102. **6.** Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Донецьк : ТОВ «БАО», 2003. – 736 с. **7.** Середюк О. Лицарі Сонця : 2-е вид. доповн. та переробл. / О. Середюк. – Луцьк : ВАТ «Волинська обл. друкарня», 2008. – 476 с. **8.** В. О. Шевчук. Іван Мазепа : Художньо-документальна книга / В. О. Шевчук. – К.: Веселка, 1992. – 132 с. **9.** Павленко С. «Тиранське поводження росіяні». Різня в Батурині 2 листопада 1708 р. / С. Павленко – К., 2008. – 64 с. **10.** Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 256 с. **11.** Історія українського війська : у 2-х ч. (Ч. 1) – Львів : Тиктора, 1936. – 288 с. **12.** Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. (Т. 2) / Н. Полонська-Василенко – К. : Либідь, 1995. – 608 с. **13.** Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький – К. : Україна, 2003. – 240 с. **14.** Чухліб Т. Шлях до Полтави : Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи / Т. Чухліб. – К. : Наш час, 2008. – 236 с.